

Ольга Яблонська, канд. філол. наук,
доцент кафедри української літератури
Волинського державного університету

Творчість Ф. Достоєвського в філософсько-культурологічній концепції Д. Чижевського

*Робота виконана на кафедрі української
літератури ВДУ ім. Лесі Українки*

У статті простежуються особливості осмислення творчості Ф. Достоєвського в філософсько-культурологічній концепції Ф. Достоєвського, зокрема проаналізовано проблеми надсвідомого, роздвоєння, категорію ближнього, роль сновидінь та ін.

Ключові слова: філософія і література, психологія і література.

У полі зору Д. Чижевського цілий спектр наукових проблем – історія української літератури, етапи якої розглядаються відповідно до іманентних стильових характеристик; порівняльна історія слов’янських літератур, історія філософії на Україні, філософська система Г. Сковороди, типи й характери героїв Ф. Достоєвського та ін.

Предметом нашого дослідження стали різнопланові роботи Д. Чижевського, в яких сформована філософсько-культурологічна концепція творчості Ф. Достоєвського.

Треба зауважити, що проблеми творчості Ф. Достоєвського Д. Чижевський осмислює і в окремих розвідках, в яких дається розгорнута характеристика тих чи інших аспектів, а також у багатьох інших роботах, де аналізуються питання історії української літератури, філософії та культури в слов’янському контексті. Так, уважно студіюючи літературу українського бароко, Д. Чижевський віднаходить письменницький родовід Ф. Достоєвського: в “Богогласнику”, збірнику уніатських українських церковних пісень, “один з акростихів заховав нам ім’я діда Достоєвського, що був уніатським священиком та поетом” [2, 2, 92].

Слушними є висновки дослідника про типологію художнього мислення М. Гоголя та Ф. Достоєвського: “багатьма своїми сторонами Достоєвський наближується до Гоголя, і Гоголь з великою силою вже здебільшого порушив ті

питання, що їх торкався пізніше Достоевський” [2, 1, 86]. Зокрема, “в думці Достоевського краса грає центральну роль, деякі його думки з цього приводу наближуються до Гоголевих” [2, 1, 89].

Ф. Достоевського Д. Чижевський вважає зіркою російського реалізму [1, 179].

У “Нарисах з історії філософії на Україні” (розділ “Філософія на послугах науки”) Д. Чижевський з-поміж інших вирізняє розвідки О. Потебні [2, 1, 156] та М. Туган-Барановського [2, 1, 161] про творчість Ф. Достоевського.

В аналізі філософсько-політичної атмосфери 40-х років ХІХ ст. Д. Чижевський робить проєкцію в наступні десятиліття, пов’язуючи ідейний рух в Росії з іменем Ф. Достоевського: “В 1872 р. Ф. М. Достоевський рекомендував статті Герцена як “найкращу філософію” не тільки в Росії – у Європі!” [2, 4, 173]. Постать М. Страхова, популяризатора філософії Гегеля в Росії, розглядає і як “філософського інформатора” Ф. Достоевського [2, 4, 239]. Д. Чижевський простежує суголосність філософських шукань М. Страхова та Ф. Достоевського: “Одна з основних тем Страхова – проблема апріорних елементів пізнання. Цю тему Страхов спеціально розвинув у своїй полеміці проти російських “спіритів”, полеміці, яку використовував Достоевський у “Братах Карамазових” (“евклідовський розум” Івана Карамазова, у чорнових нотатках Достоевського чорт Івана Карамазова навіть посилався на “філософію Страхова”)” [2, 4, 245]. “Страхов, як і Достоевський, і Григор’єв, не хоче, як це роблять слов’янофіли, шукати основ сутності російського духу тільки в минулому” [2, 4, 248]. “До вчення про “вищу людину” Страхов повертається у своїх статтях не раз, і знову Достоевський використав навіть самий вираз “геологічний переворот”” [2, 4, 253].

Світогляд Ф. Достоевського, за спостереженням Д. Чижевського, значною мірою зазнав впливу системи М. Страхова, одним із основних положень якої є протистояння просвітництву. “Пророцтва Страхова, безперечно, – найцікавіша сторінка його боротьби проти просвітництва! Правда, на початку 60-х років, відповідно духові часу, він уявляв собі вчення про “надлюдину” і про “вічне

повертання” натуралістично, біологічно. У Достоевського ці ідеї “одухотворені”, позаяк Іван Карамазов дуже далекий від *примітивного* просвітництва 60-х років, вони значно ближчі до ідей Ніцше. Не забуваймо, що Ніцше розвинув обидві ідеї через декілька років після появи “Братів Карамазових” і через 20–25 років після статей Страхова. Гегельянство Страхова, хоч воно й має характер пропедевтичний, ми повинні високо цінувати, як одне із джерел найвищих досягнень російської думки у Достоевського” [2, 4, 254].

Д. Чижевський наводить свідчення про те, що Ф. Достоевський був обізнаний із філософією Гегеля, хоча більшою мірою погляди письменника “беруть свій початок ... у творчості Шіллера і романтичній психології, через Шіллера ведуть до Канта” [2, 4, 286].

“Творчість Достоевського є новим етапом у розвитку традиційного ієрархічного вчення про душевне життя і що в ній закладено підвалини до відродження цих учень у перетворених формах” [2, 3, 344] – такий висновок роботи “Достоевський – психолог”. “Основна тема антропології Достоевського (Д. Чижевський доводить, що поняття антропології неправомірно співвідноситься із природничо-історичною наукою, насправді ж предметом вивчення антропології є людина “в її цілісності, у глибині, складності й загадковості її буття” [2, 3, 343]. – О.Я.) – твердження, що людина перебуває на межі двох сфер буття. ...у бутті людини все, що для неї “зовнішне”, не залишається суто зовнішнім, а набирає форми “внутрішнього”, проникає до внутрішнього, психічного життя людини. Обидві сфери, з якими межує буття людини, вриваються, вторгаються до її внутрішнього життя. Душевне життя людини стає ареною борні обох світів, на межі яких стоїть людина. Достоевському надто добре відомо про цю боротьбу. [...] У героїв Достоевського, усіх без винятку, сходяться в душі обидва “береги”, стикаються обидві “безодні”. Цей дуалізм людського буття Достоевський, без сумніву, спостерігав у самому собі, у житті свого оточення. Але про цей дуалізм він чув

і від Шіллера, адже і для Шіллера сутність людини – це стояти на межі між “світом природи” і “світом свободи”” [2, 3, 345–346].

Д. Чижевський указує також на вдало помічену Ф. Достоевським “мікрокосмічність” людини, що відбиває і відтворює весь світ” [2, 3, 346]. Ця ознака героїв Ф. Достоевського обумовила відступ природи на задній план, монологічна форма багатьох творів, уведення оповідача (“Біси”, “Брати Карамазови”). Оповідач “сам не бере участі в дії, але все бачить, все переживає, в душі якого зв’язуються в одне всі заплутані ниті подій”, – це “більше, ніж просто літературний засіб”; “В одній душі поєднуються розмаїті й протилежні за змістом переживання, прагнення, позаяк людській душі в принципі все доступне, все зрозуміле” [2, 3, 346].

Герої Ф. Достоевського засвідчують закономірність: “Людина стоїть не між злом і нейтральністю чи добром і нейтральністю, якраз – між злом і добром, Богом і чортом, “ідеалом Мадонни” та “ідеалом Содомським”. У цьому Достоевський вбачає достоїнство і цінність людського буття” [2, 3, 346].

Д. Чижевський виводить центральне місце людини у світобаченні Ф. Достоевського [2, 3, 347].

Велика вага в характеротворенні героїв Ф. Достоевського відводиться позасвідомому. “Джерело таємничості, загадковості людини в Достоевського те саме, що й у Гофмана, – безсвідоме або, ліпше, “позасвідоме”” [2, 3, 347]. “Для Достоевського позасвідоме не тільки чинник темний, джерело хвороби, безумство, порушення нормального перебігу свідомого душевного життя, а й також – джерело одкровення й пророцтв, творчості й перетворення особистості. Іншими словами, свідоме душевне життя не лише знизу, а й згори стикається з позасвідомим; ми можемо говорити не тільки про підсвідоме, а й про надсвідоме” [2, 3, 347–348].

Ф. Достоевський “особливо підкреслює незалежність позасвідомого від свідомості душевного життя людини, і більше того – сторонність і ворожість підсвідомого глибинному еству людини, її справжньому “Я”” [2, 3, 348].

На матеріалі героїв Ф. Достоєвського Д. Чижевський простежує, що “Моральна свідомість не здатна оволодіти всією природою людини і змушена допустити поруч із собою неузгоджене та незгідне, а часом і просто вороже, аморальне й антиморальне переживання психофізіологічної навсолоди. Нижча, чуттєва природа людини в певному сенсі переважпє її моральну свідомість і здатна захоплювати людину скоріше, ніж моральні проблеми.

Ця нижча людська природа іноді стає цілком самостійною, відривається від центру людського ества і починає вести самостійне життя. Таке роздвоєння людської істоти – одна з улюблених тем у творчості Достоєвського” [2, 3, 349].

Герої Ф. Достоєвського є втіленням різного ступеня й вираження роздвоєності. “Роздвоєння може доходити різної глибини – від двоїстості переживань і вчинків до “одержимості” якимись сторонніми силами, до втрати людиною рівноваги свого буття, до появи поруч із нею її “двійника” – байдуже, наяву чи в стані марення. Символіка “двійника” і “чорта” у Достоєвського проходить крізь ряд романів та новел (“Двійник”, “Підліток”, “Злочин і кара”, “Біси”, “Брати Карамазови”) і пов’язується з глибинними проблемами етики Достоєвського” [2, 3, 349].

Окремо Д. Чижевський виділяє своєрідне вчення Ф. Достоєвського про *надсвідоме*. “У людині живуть не тільки сили нижчого підсвідомого світу, а й сили надсвідомого – пророчі сили. Це визнання позасвідомого двоїстим – “світлим” і “темним”... є істотним елементом у вченні Достоєвського про людину.

З вищої сфери позасвідомого до свідомості людини надходять екстатичні одкровення загадкового і неясного походження і навіть просто “думки”, у суті своїй прозорі й виразні” [2, 3, 349].

Д. Чижевський особливо вирізняє “теорію “натхнення” як випромінення надіндивідуального психічного змісту в індивідуальну психічну свідомість (романтично-шеллінгінська теорія)” [2, 3, 349].

Для Ф. Достоєвського “не індивідом визначаються властиво продукти “його” творчості, а тією сферою поза- і надіндивідуального, звідки надходять

до свідомості індивіда образи та ідеї. Через це Достоевський міг згодом писати: “Пером моїм керує джерело, що б”є просто з душі” і залишатися представником погляду на поетичну творчість як на суто пророчу функцію” [2, 3, 350].

Невипадково “...сни в Достоевського часто надходять із тієї сфери, до якої дотичне і з якою пов”язане людське буття. Сні героїв Достоевського розкривають глибинну сутність яви, уві сні відкривається те, що є недоступним свідомості, що не спить. Низка таких віщих снів проходить крізь усю творчість Достоевського – Голядкін, Прохарчин, Ординов, Вельчанінов, Свидригайлов, Раскольников, Дмитрій, Альоша, Іван (“чорт” Івана Карамазова – на межі сну і буденної недуги) – ось етапи цього найсвоєріднішого сюжетного засобу Достоевського, який не знайшов такого широкого й послідовного застосування в жодного великого письменника в світовій літературі” [2, 3, 351].

Сферу підсвідомого Ф. Достоевський тлумачить як дух народу, дух часу [2, 3, 351].

На думку Д. Чижевського, “Уявлення Достоевського про душевне життя людини можна було б викласти в стилі “двоїстої психології” Плотіна, його вчення про двоїсті душевні здатності” [2, 3, 352].

“Взірцем ідеї “нерухомої” і тому життєвбивчої виступає для Достоевського і також для Гегеля – “просвітництво”” [2, 3, 354].

Д. Чижевський знаходить у творчості Ф. Достоевського схожу характеристику офіційної Росії – “чиновництва Миколаївської доби (і для Гегеля просвітництво – продовжувач і спадкоємець “старого режиму”), що знеособлювало, нівелювало усіх людей російського суспільства з його мертвою французькою мовою; характеристику Петербурга – “безликого” і “бездушного” і через те – нереального. Схоже їх характеризує Достоевський і російський “романтизм” і “мрійництво”. Лінія “мрійництва” веде від героя “Білих ночей” і Ординова до... героя “Записок з підпілля”, у якого “все залишилося” “тільки в мріях”, і до Смердякова, чиєю характерною рисою була “непогамована споглядальність”... Адже саме “мрійники” стоять у Достоевського перед нереальним “пливким” світом, якраз у свідомості мрійників постає образ

Петербурга, що відходить “разом з туманом і димом” у небуття, щезає, “піднімаючись з парою до темно-синього неба”. У цьому образі світу, що розпливається у марево, в ніщо, відбито порожнечу внутрішнього буття самих мрійників, просвітників, бездуховних чиновників Миколаївської доби і т. п. Їхнє буття породжене порожніми, беззмістовними, “нерухомими ідеями”. Разом з буттям світу вони втрачають і своє власне буття. Відрив від конкретності – це шлях до смерті, до небуття” [2, 3, 355–356].

Д. Чижевський виводить закономірність: “Якщо зв’язок із під- і надсвідомим у Достоєвського виступає підґрунтям усього душевного життя людини, то відрив – “від”єднання”, “відособлення” – людини від вищих і нижчих сфер буття проявляється як причина всіх форм занепаду, розкладу, руйнації душевного життя. “Відособлена” людина відривається від тієї субстанції духовного життя, від того “повітря”, в якому “витають ідеї”. Отакі “відособлені” ідеї і є ідеї “чавунні”, “нерухомі”” [2, 3, 356].

“Відповідь Достоєвського [на філософські питання.– О. Я.] – парадоксальна, у нього рівновага особистості поєднується з самовіддачею, самозреченням, самозапереченням, активність – з найбільшою пасивністю, любов до цієї, визначеної “землі” і цієї, визначеної конкретності, до цих, визначених “ближніх” – із визнанням “ближніми” всіх і кожного якоюсь “випадковістю” з погляду призначення людини до того чи того етичного служіння. “Бідні лицарі” Достоєвського немовби пасивно віддаються “хвилям вічності”, нібито їхня головна етична властивість, “проникливість” і прозорість, слугують знаряддям для утвердження в них і серед них вищого принципу – добра. В усіх “позитивних” образах Достоєвського – від Ординова до Ідіота та Альоші Карамазова – присутня ця двоїстість активності і пасивності, конкретності і абстрактності.

Але ж саме ця “двоїстість”, а зовсім не роздвоєність, не тільки наявність двох тенденцій, двох скерувань, а синтез їх, здійснений Достоєвським, дає примирення. Цей синтез сягає в нього дедалі вищого ступеня органічності. Князь Мишкін – не Ординов, Альоша – не князь Мишкін. Складається

враження, що цей синтез здійснюється Достоевським головню на основі поняття “ближній”

У вченні Достоевського про “ближнього” закладено таку саму парадоксальність, як і в концепції етичної рівноваги індивіда” [2, 3, 358].

У статті “До проблеми двійника у Достоевського” Д. Чижевський простежує “роль ідеї двійника” у творчості письменника й розкриває її філософський смисл.

Вихідним пунктом дослідження Д. Чижевського є визнання, що “художній стиль Достоевського побудовано на взаємопроникненні “натуралістичних” та ірреалістичних елементів” [2, 3, 362].

Безумовно, увага дослідника найперше зосереджена на повісті “Двійник”. “... двійник пана Голядкіна, хоч якою була б його фізична реальність, – пише Д. Чижевський, – постає як реальність психічна, як реальність, що виходить, виростає з надр Голядкінової душі” [2, 3, 363].

Автор статті вказує на чітку мету введення образу двійника: “Поява двійника і витиснення ним Голядкіна з його “місця” виявляє лише ілюзорність цього “місця”” [2, 3, 365].

Разом з тим Д. Чижевський наголошує, що “...одним із істотних недоліків у розвитку теми двійника було те, що героєм повісті було зроблено слабого характером дрібного чиновника, який перебував у нестійкому, несамостійному соціальному становищі. Тим часом онтологічна нестійкість особистості зовсім не пов’язана з нестійкістю психологічною (“слабохарактерність”). У дальшому розвитку ідеї двійника Достоевський пов’язує її з характерами зовсім іншого роду. “Двійництво” знову зустрічає нас у “Бісах” (1872–73), “Підлітку” (1875), “Братах Карамазових” (1879–80)” [2, 3, 366].

Проблему двійника у творчості Ф. Достоевського Д. Чижевський розглядає в контексті філософії ХІХ ст. “Поява двійника ставить перед людиною питання про конкретність її реального існування. Виявляється, що просто “існувати”, “бути” ще не є достатньою умовою буття людини як

етичного індивідуума. Проблема “стійкості”, онтологічної міцності “етичного буття” індивідуума – це і є згадана істотна проблема ХІХ століття” [2, 3, 373].

Д. Чижевський простежує ідейну еволюцію Ф. Достоевського в осмисленні проблеми двійника: “Від соціальної і психологічної проблематики (“Двійник”) він переходить до етичної та релігійної (“Біси” і “Брати Карамазови”), він не обмежується легкою боротьбою з Петрами Верховенськими, Шигальовими і Смердяковими. В образах Ставрогіна й Івана перед нами два аспекти етичного раціоналізму в його щонайглибших формах. У Ставрогіні дано переважно “холодність”, в Івані – “абстрактність” етичного раціоналізму. Обидва ці аспекти, проте, тісно пов’язані між собою, впливають з єдиного джерела” [2, 3, 376].

Можна сформулювати такі висновки Д. Чижевського в дослідженні проблеми двійника у творчості Ф. Достоевського.

По-перше, пошуки власного місця героями Ф. Достоевського є виразом безмежного прагнення конкретності, своєї реалізації людини, яка втратила свою онтологічну сутність. “Конкретне “десь” – необхідний елемент етичного акту, але при “втраті себе” воно починає відігравати невідповідно значну і центральну роль” [2, 3, 378].

По-друге, Ф. Достоевський конструює “своє місце” героїв виходячи з християнського розуміння “ближнього”, “тобто беручи за основу етичну даність – конкретно-індивідуальне буття безлічі етичних суб’єктів” [2, 3, 379].

По-третє, на думку Ф. Достоевського, “незасудження” є основною умовою категорії “ближнього” [2, 3, 380].

“Етична функція появи двійника, певне, подібна до етичної функції смерті, – втрата буття суб’єктом (бо втрата конкретності зводить суб’єкта до “речоподібності”, байдуже, у розумінні матеріального чи то абстрактно-ідеального буття, тобто знімає буття суб’єкта як суб’єкта) з крайньою рішучістю ставить перед суб’єктом проблему: або віднайти стійкість і нове життя в Абсолютному бутті, або відійти у Ніщо” [2, 3, 383]. Тобто, як і в попередній статті, Д. Чижевський указує, що “Поставлення Достоевським

проблеми двійника є одним із найвизначніших етапів боротьби філософської думки ХІХ століття проти етичного раціоналізму...” [2, 3, 383].

Отже, творчість Ф. Достоевського в філософсько-культурологічній концепції Д. Чижевського постає на перетині етико-філософських проблем буття.

1. Чижевський Д. Порівняльна історія слов’янських літератур: У двох книгах / Переклад з німецької.– К.: ВЦ “Академія”, 2005.– 288 с.

2. Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т.– К.: Смолоскип, 2005.